



واژه‌نامه نمایش  
در سفرنامه سیاحان ایرانی

فرامرز طالبی





پروشکاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

## درآمد

تثاثر در ایران، محصول نزدیکی گسترده ایرانیان، با فرنگیان است و نیز بخشی از دستاوردهای فرهنگی دوران مشروطیت. از دوران صفویه - و بیشتر در زمان شکوفایی اقتصاد ایران در دوره شاه عباس - فرنگیان به ایران سرازیر شدند. اقتصاد هدف اولیه این سیاحان بود. آنان از یک طرف، با دستهای پر به کشورشان برمی‌گشتند، و از طرف دیگر آداب اجتماعی و فرهنگی خود را در دربار به جای می‌گذاشتند.

با فروپاشی حکومت صفویان، ایران بیشتر درگیر جنگ‌های داخلی و خارجی بود. از این رو، در این دوران در مقایسه با دوره صفویه، رفت و آمد فرنگیان به ایران کمتر شد. حکومت قاجار، در آغاز، همانند اغلب حکومت‌های نورسیده، با سرکوبی مخالفان خود آغاز کرد. و بعد از مدتی سایه همسایه بزرگ شمالی - روسیه - ابرهای تیره‌ای را بر آسمان ایران، گستراند. درگیری‌های مرزی شروع شد. این درگیری‌ها، بعد از چندی آنچنان گسترده شد که تمام ذهن شاه ایران - فتحعلی شاه - را به خود مشغول کرد. کشورهای استعمارگر غرب نیز بیکار نبودند. هر یک قصد داشتند تا در این منطقه حیاتی، نقشی بالا دست داشته باشند. دربار به خوبی درک کرده بود، با قشون نظامی خود، نمی‌تواند جلوی

هجوم روس‌ها را بگیرد. از این رو، در میان دو قدرت بزرگ غرب، یعنی فرانسه و انگلیس، فرانسه را انتخاب کرد تا به کشورمان بیاید و قشون نظامی ایران را آموزش دهد. آنها آمدند و بعد از مدتی، قشون نظامی ایران را بین زمین و آسمان رها کردند. و بعد انگلیس‌ها آمدند و بعد... و در نهایت دو قرارداد سنگین گلستان (۱۲۲۸ ق) و ترکمانچای (سال ۱۲۴۳ ق) در قلب تاریخ ایران، ماند.

در نتیجه ورود نمایندگان کشورهای غربی که برای گفتگو، آموزش و بستن قرارداد به ایران می‌آمدند، هیأت‌های ایرانی نیز، برای ادامه گفتگوها و نیز دیدن دوره‌های آموزشی در رشته‌های گوناگون و بعدها، به ویژه برای درس مورد نیاز مدرسه دارالفنون، باید به اروپا می‌رفتند. خط سیر اغلب آنها کشور روسیه و از آنجا به لهستان و اتریش و فرانسه و انگلیس بود. و این آغاز راه بود. سفرنامه‌نویسی در عصر قاجار نیز، حاصل این دوره است.

شکست ایران از روسیه و حضور اروپائیان در ایران، خود آغاز یک دوره جدید در تاریخ ایران بود. دنیای غرب، گستره‌ای از فرهنگ و تمدن خود را فرا روی سیاحان ایرانی گذارد. ایرانیان مسافر در آغاز، سیاحان حیرانی بودند که از دنیای بسته، به دنیایی فراخ و وهم‌آلود پای می‌گذارند. با این حال، دربار ایران، مشتاقانه در پی فراگیری فرهنگ و تمدن فرنگیان بود. روشنفکران این دوره، بیشترین تلاش خود را در این راه، صرف کردند. دوره نوزایی با افتتاح مدرسه دارالفنون و شکوفایی نهالی که در شوره‌زار ایران زده شد، آغاز گشت. بی‌شک، تجارب ایرانیان سیاح - به معنای عام - پشتوانه‌ای برای این مدرسه شد در نهایت تئاتر نیز در بستر چنین نطفه‌ای رشد کرد.

سیاحان ایرانی را در آغاز، فرد یا افرادی تشکیل می‌دادند که مأموریت دولتی داشتند. و برای گفتگوهای نظامی و سیاسی به فرنگ می‌رفتند و یا برای دیدن دوره‌های آموزشی و ... با گذشت زمان و رشد نسبی زمینه‌های تمدن غرب در ایران، اشراف کنجکاو و روشنفکران ایرانی نیز، که ظاهراً وابستگی به دولت

نداشتند، برای سیر و سیاحت غرب، به آن دیار عازم شدند. بازدید ناصرالدین شاه در سال ۱۲۹۰ ق. از فرنگ و انتشار روزنامه سفر او، نقطه عطفی در تاریخ ایران دوره قاجار به حساب می‌آید.

در مجموعه یادداشت‌های سیاحان، نمایش، نقش ویژه‌ای داشت.

همزمان با افتتاح مدرسه دارالفنون در سال ۱۲۶۸ ق.، تماشاخانه‌ای نیز در این مدرسه ساخته شد. ولی به علت مخالفت مردم سالها این تماشاخانه بسته ماند، و گاهی توسط لومر و مزین‌الدوله نمایشی برای شاه و درباریان تدارک دیده می‌شد. ولی «نمایش» با ترجمه اولین نمایشنامه فرنگی به نام میزآنتروپ نوشته مولیر، توسط میرزا حبیب اصفهانی در سال ۱۲۶۸ ق. و نیز با ترجمه اولین نمایشنامه آخوندزاده که دانش‌آموخته روسیه بود - در سال ۱۲۸۸ ق، توسط میرزا جعفر قراچه‌داغی، در نهایت با افتتاح تکیه دولت در سال ۱۲۹۰، درست بعد از بازگشت ناصرالدین شاه از فرنگ - شاه دستور داده بود تماشاخانه‌ای برای اجرای نمایش بسازند - به راه خود ادامه داد. برخی شیوه معماری تکیه دولت را به شکل آلبرت هال لندن (آرین‌پور، یحیی. از صبا تا نیما. ج. ۱ / ص ۳۲۲) نوشته و دکتر مهدی فروغ معماری آن را از قول جهانگردانی که این مکان را دیده بودند، شبیه آمفی تئاتر ورونا verona (تکیه دولت. ایرانشهر، ج ۱ / ص ۹۰۸) ثبت کرده است - بدین ترتیب تئاتر در دربار و جمع روشنفکران، نامی آشنا شد، به گونه‌یی که بعدها، در عصر ناصری گوشه‌هایی از ستونهای اخبار خارجی روزنامه‌ها به تئاتر اختصاص داده شد.

در روزنامه دولت علیه ایران می‌خوانیم: «تازه می‌خواهند اسبابی در تماشاخانه‌ها فراهم بیاورند که در هر ثانیه دو ذرع مکعب هوای تازه داخل تماشاخانه‌ها بکند و همان قدر هوای کثیف از آنجا بیرون ببرد. و چون تماشاخانه‌ها را عموماً بزرگ کرده و می‌کنند و آواز خوانندگان یحتمل به گوش هر کس نرسد، می‌خواهند اسبابی در آنجا بچینند که صوت خواننده‌ها زیاده‌تر به

گوش هر کس برسند». (نمره ۴۷۸)

واژه تئاتر در آغاز، دنیای بیگانه‌ای برای سیاحان ایرانی بود. و نیز صحنه تئاتر و سایر عوامل آن. یادداشتهای به جای مانده از سیاحان ایرانی گواه این امر است. فرهنگی که سیاحان ایرانی درباره تئاتر از آنسوی مرزها به ایران آوردند، هرچند در ظاهر، در مقطع مشخصی، نمود آشکاری نداشت، ولی تأثیر آن را - چه به لحاظ انتشار روزنامه سفر و چه به صورت نقل گویی در محافل درباری و روشنفکری - در شکل‌گیری تئاتر در ایران، به هیچ وجه نمی‌توان نادیده گرفت. این نکته را نباید از نظر دور داشت که تئاتر، اگرچه در آغاز برای ایرانیان اروپا گرد، دنیای بیگانه‌ای بود، ولی بازیهای نمایشی ایران را - که برخی از آنها ریشه در اساطیر و تاریخمان دارد - می‌شناختند. تعزیه در رأس هنرهای نمایشی قرار داشت و نیز نقالی، سایه بازی، شاطربازی ... و برخی از نویسندگان با توجه به زادگاه خود، بازیهای نمایشی ولایتشان را می‌شناختند و اغلب، به ویژه ظل‌السلطان - به عیان، در یادداشتهای خود، اشاره‌هایی به تداعی، با آنچه که در فرنگ می‌دیدند، کرده‌اند. در سفرنامه ظل‌السلطان، علاوه بر این، واژه‌های نمادین نمایشی موجود در افسانه‌ها و ادبیات کهن فارسی نیز دیده می‌شود.

### تئاتر: واژه‌ای بیگانه

در سفرنامه‌های دوره قاجار، تئاتر مفهومی عام و بدون مرز دارد. هر نوع نمایشی که روی صحنه - هر صحنه‌ای - اجرا می‌شد، به عنوان گزارش تئاتر آمده است. تئاتر، اپرا، بازیهای آکروباتیک، سایه‌بازی، لال‌بازی، و ... جملگی از دیدگاه سیاحان ایرانی، تئاتراند. (گاهی سیرک و چشم‌بندی از این قاعده مستثنی می‌شود) به این دلیل، تفکیک گزارش آنان مشکل‌آفرین است.

البته نباید از خاطر برد که تئاتر اروپا در اواخر قرن‌های ۱۸ و تمام قرن ۱۹ دارای شناسنامه ویژه‌ای بوده است. سوزان هالدن، ضمن برشمردن تحولات

تکنولوژی در اروپا و فراهم آمدن امکانات سریع حمل و نقل که باعث رشد توریسم می‌شد و بالطبع دیدن نمایش در مناطق مختلف اروپا را نیز آسان می‌کرد، می‌نویسد: «در قرن نوزدهم دو نوع تماشاگر و دو نوع تئاتر وجود داشت. مردم طبقه متوسط به دیدار نمایشنامه‌هایی می‌رفتند که بازیگران مشهوری ... در آن بازی می‌کردند. آنها به آثار شکسپیر و نمایشنامه‌های جدیدی که آنها را به گریه انداخته، لیکن پایان خوشی داشتند، علاقه بیشتری نشان دادند. گاهی نیز نمایشنامه‌ها درباره آدم‌های متجدد بودند، مانند آثار اسکار وایلد (۱۸۵۶ - ۱۹۰۰) و گاهی همچون آثار ایبسن (۱۸۲۸ - ۱۹۰۲) پیرامون زندگی واقعی. تماشاگران این تئاتر آرام بودند و به گفتگوی بازیگران گوش می‌سپردند.

تئاتر نوع دوم بسیار شلوغ بود. شهرهای صنعتی گسترده شده بود. و هزاران نفر از مردم آن، در شرایط وحشتناکی زندگی می‌کردند و ساعاتی طولانی را به کار در کارخانه‌ها می‌پرداختند. آنها مزد زیادی دریافت نمی‌کردند، با این وجود مقدار زیادی از آنچه را که به دست می‌آوردند، در تلاش برای فراموش کردن دنیای واقعی مصرف می‌کردند. مشروب ارزان بود و از این روی مردان و زنان برای گذراندن وقت آزاد خود به میخانه‌ها می‌رفتند. صاحبان میخانه‌ها به ارائه برنامه‌هایی توسط آوازخوانان، رقصندگان و کمدین‌ها می‌پرداختند. و نوع جدیدی از تئاتر متولد شد. این مکان‌ها تالار موسیقی (موزیک‌هال) نام گرفتند... آنها همچون تئاترهای کوچکی بودند... در این تئاتر یک مدیر برنامه مجریان را به تماشاگران معرفی می‌نمود. وی همچنین هنگامی که تماشاگران بیش از حد فریاد می‌کشیدند، آنها را ساکت می‌کرد. کمدین‌ها به شیوه‌ای مخصوص با تماشاگران و یا با خود به گفتگو می‌پرداختند.

تئاترهای کوچک دیگری نیز که مورد توجه توده مردم بود، وجود داشت. نمایشنامه‌هایی که در این تئاترها اجرا می‌شدند، نشانگر دنیائی بودند که مردم خوب، که معمولاً از فقیران بودند، خیلی خوب بودند و مردم بد که از

ثروتمندان بودند، بسیار بد (هالدن، سوزان. داستان هنر تئاتر. ترجمه و تنظیم صالح صفوی، ص ۳۱ - ۲۹).

گزارشهای نمایشی سفرنامه‌نویسان ایرانی در اروپا، دربرگیرنده هر دو نوع تئاتری است که سوزان هالدن ذکر کرده است.

### چند نکته

۱. در مجموعه سفرنامه‌های چاپی مورد مطالعه - در ۲۳ عنوان کتاب - هر نوع گزارشی که درباره نمایش آمده است، مورد بررسی قرار گرفت.
۲. کلیه آثار مورد مطالعه، به لحاظ زمانی تعلق به دوره قاجاریان دارد، غیر از یک اثر با عنوان خطائی‌نامه نوشته سید علی اکبر خان خطائی. این اثر از دوران صفویان به یادگار مانده است.
۳. اغلب سیاحان ایرانی دوره قاجار، مقصدشان پاریس و لندن و روسیه بود. آنان یا به عنوان مأمور دولتی و یا به عنوان جهانگرد به اروپا می‌رفتند. برخی دیگر برای به جا آوردن اعمال حج، از راه روسیه و عثمانی و مصر به سرزمین حجاز می‌رفتند. از این رو، یادداشت‌های برخی از سیاحان درباره نمایش کشور مصر است. برخی دیگر از سیاحان، سفری به آمریکا نیز داشته‌اند و نیز به آسیای جنوب شرقی یعنی چین و ژاپن.
۴. برای بررسی سیر حرکت واژه‌های نمایشی در این محدوده، واژه‌نامه‌ای براساس یادداشتهای سیاحان به صورت مستقل و به ترتیب زمانی تدوین شده است. این واژه‌نامه دربرگیرنده عنوان نمایش، عنوان نویسنده، عنوان تالارهای نمایشی، عنوان هنرمندان و دیگر اجزای هنر نمایشی - پرده، نور، صحنه، ... است. سعی شده که برای جلوگیری از تکرار واژه‌ها در یک متن، از یک واژه، یک



بار استفاده شود.<sup>۱</sup>

۳. اطلاعات درباره هر سفرنامه و نویسنده آن، از همان کتاب گرفته شده است.

۴. در معرفی هر سفرنامه، پانبشتی آمده است. در این پانبشت، تاریخ حرکت آن سیاح به خارج از ایران ذکر شده است.

۵. کتابهای مورد بررسی، دارای مصحح یا ویراستار است. نگارنده سعی بر آن داشت تا تغییری در متن اثر ندهد. بیشتر کلماتی که در قلاب نوشته شده نیز، از آن ویرایشگران سفرنامه‌ها است.

۶. در ستون «توضیح» این متن، برخی از یادداشتها از متن سفرنامه‌ها آورده شده که داخل گیومه است.

۷. جدا از کتاب خطای‌نامه، در آثار مورد بررسی در این متن، اولین اثر به میرزا ابوطالب خان تعلق دارد که در فاصله سالهای ۱۲۱۸ - ۱۲۱۳ ق. از هند به اروپا رفت و آخرین اثر به سلطان سعید میرزا، ملقب به ظل‌السلطان که در سال ۱۳۲۳ ق به قصد سیاحت از ایران خارج شد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی

---

۱. این «بیوست» از کتابی است به نام «نمایش در سفرنامه‌های سیاحان ایرانی به فرنگ» که با راهنمایی استادام جلال ستاری، بدین شکل تنظیم شده است.

## خطای نامه

خطای نامه<sup>۱</sup>. خطائی، سیدعلی اکبر. به کوشش ایرج افشار. تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷، ۲۶۶ ص.

خطایی نامه تنها سفرنامه چاپی یک جهانگرد ایرانی در دورهٔ صفوی به چین است. نویسنده این اثر، سیدعلی اکبر خطائی است. از موقعیت اجتماعی و زندگی او اطلاعی در دست نیست. استاد ایرج افشار او را براساس اسناد، بازرگان دانسته است. او براساس قواعد حکومت چین به عنوان بازرگان به این کشور سفر کرد و احترامات ویژه این صنف نیز در حق وی جاری شد. سیدعلی اکبر خطایی به همراه دو تن از ماوراءالنهر به چین و خانبالغ رفت و مدتی نیز در زندان چینیان اسیر بود. به احتمال قوی خطائی یک بازرگان جهانگرد بود. این ویژگی، ارتباط گسترده‌ای بین او و اقشار مختلف مردم به وجود آورده بود. بدین لحاظ، او دید دقیقی در ثبت وقایع به خرج داده است و آنچه که از وی به یادگار مانده، یکی از سندهای معتبر آن زمان است.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
طوی	جشن، شادی - نمایش شادی‌آور	۱۲۲
مجلس	نمایش	۱۲۳
باغ	یکی از محل‌های اجرای نمایش چینیان، باغ بود. «نمایش چینیان در آغاز، در راهروی خانه‌های بزرگ و یا در کلاه فرنگی‌ها و یا در باغ‌ها اجرا می‌شد. یکی از مشهورترین این مکانها،	

۱. تاریخ سفر سیدعلی اکبر خطائی مشخص نیست. در سال ۹۲۲ هـ ق خطائی نامه.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
	باغ متعلق به امپراطور «مینگ هوانگ» بوده که در حوالی سالهای ۷۱۳ تا ۷۵۶ میلادی گروههای نمایشی آثار خود را در آن باغ اجرا می‌کردند.»	
۱۲۲	ساز زنده‌ها - یکی از عوامل اجرای نمایش	سازنده‌ها
۱۲۲	یکی از عوامل اجرای نمایشی	خواننده‌ها
۱۲۲		صحبت
۱۲۲	منظور بازیگران نمایش است	سازنده‌ها و خواننده‌ها اغلب دختران بکر باشند
۱۲۲	آموزش	تعلیم
۱۲۳	یکی از عوامل اجرا	رقاص
۱۲۳	عوامل اجرا	بازیگران
۱۲۳	تماشاگران	نظارگیان
۱۲۸	بازی	اصول
۱۲۶، ۱۲۷	خراباتیان: اکثر دختران میرانند که به سبب نوع گناه پدرانشان به حبس و قتل می‌روند. این عده اگر باران نبارد و خشکسالی شود باید طلب باران کنند - استسقا - و طریق استسقا کردن آنان، آن است که گروه گروه بنشینند [و] جمله در سازندگی و خوانندگی آیند و گروهی برخیزند و به مقام سازها اصول نمایند و رقص کنند. «می‌دهم صورت تغییر، می‌گذارم موی سر	[بازی] خراباتیان
۱۲۸	تا بپوشد روز من ماه خراباتی دگر»	لعبهای عجیب و غریب
۱۳۲		رسن بازی
۱۶۱		تخت روان
۱۶۱		انواع بازیها
۱۶۲	بازی کنان	اصول کنان
۱۶۲		شعبده

## مسیر طالبی

مسیر طالبی<sup>۱</sup>. یا سفرنامه میرزا ابوطالب خان. به کوشش حسین خدیو جم، تهران، شرکت سهامی کتابهای جیبی، ۱۳۵۲، ۴۸۳ ص.

میرزا ابوطالب خان از ایرانیان مقیم هند بود و در سال ۱۱۶۶ ق. در شهر لکهنو به دنیا آمد. وی در فاصله سالهای ۱۲۱۳ - ۱۲۱۸ دست به مسافرتی طولانی به اروپا و آسیا زد و بعد از بازگشت در سال ۱۲۲۱ ق در زادگاهش بدرود حیات گفت. استاد ایرج افشار درباره این کتاب می نویسد: «یکی از نخستین سفرنامه‌هایی است که توسط ایرانیان در خصوص ممالک فرنگستان نگارش یافته و نویسنده آن مستقیماً اطلاعات دست اول و مشاهدات خود را جزء به جزء در کتاب گفته است. و دوم این کتاب عقاید شرقیان و مخصوصاً یک ایرانی بالیده شده در هندوستان مستعمره را نسبت به مردم اروپا می نمایاند» نک: ص ۷ همین کتاب».

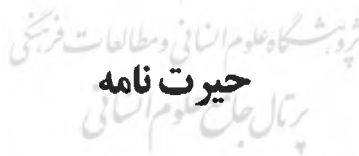
میرزا ابوطالب خان خود از مولفان و پژوهشگران و شخصیت فرهنگی زمان خویش بوده است (نک: ص شانزده و هفده همین کتاب). ترجمه انگلیسی این سفرنامه توسط چارلز استوارت در سال ۱۸۱۰ و متن هلندی آن در سال ۱۸۱۳ منتشر شد. او زبان فارسی، هندی و انگلیسی را می دانست.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
بازی غریب		۱۸
هیبت عجیب و پوشاک مهیب	منظور قیافه و پوشاک بازیگران است	۱۸
خدای بحر... در استوا	نام شخصیت بازی است.	۱۸

۱. میرزا ابوطالب خان بین سالهای ۱۲۱۸ - ۱۲۱۳ به این سفر دست زده است.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
برو، سیاهی و شنجرف باروغن مالید	منظور گریم کردن شخص بازی است	۱۸
خانه رقص و نقل و شعبده‌بازی	تماشاخانه	۱۸
پلی هوس	نام مکان	۷۴
بهای نشیمن	ورودی/ قیمت بلیت	۷۴
نشیمن صحن	جای نشستن در تماشاخانه	۷۴
پیت [pit]		۷۴
استیج [stage]	صحنه	۷۴
پرده‌ای فراخ که سواد شهرها و کوهستان و سبزه‌زار ... بر آن مصور است	توصیف یک پرده نقاشی به جای دورنما و دکور در صحنه. در قرن نوزدهم در اروپا «برای هر صحنه نمایشنامه، صحنه‌پردازی خاص ارائه می‌شد... صحنه‌پردازی با نقاشی روی پارچه انجام می‌گرفت و نقاشان در کار خود بسیار ماهر بودند. هالدن، سوزان. داستان هنر تئاتر. ترجمه و تنظیم صالح صفوی، ص ۲۶	
مدنظر	ویراستار معنی آن را دکور صحنه نوشته است	۷۵
نقل و بازی	منظور موضوع نمایش و بازی آن است	۷۵
تماشاگاه	تماشاخانه	۷۵
راه مداخل	راه ورود به صحنه	۷۵
نقش و نگار و بست و بند این پرده‌ها	توصیف مناظر نقش شده روی پرده و کنار هم قرار گرفتن پرده‌هاست	۷۵
کار بازی	بازی کردن	۷۶
شعبده	منظور نمایش و یا نوعی از آن است	۷۶
اپرا	اپرا	۷۶
اسلی [= استلی]	نام قدیمترین سیرک انگلیس	۷۶
نقل نو	نمایش تازه	۷۶
خانه بازی	تماشاخانه	۷۶

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۷۷	عنوان نمایشنامه	پریان و حبشی جادوگر
۷۷	عنوان تیپ کمیدی است در تئاتر کمدی دل‌آرته. او نقش نوکر را اغلب بازی می‌کرد و ترکیبی بود از زیرکی و بلاهت و در رقص و آکروبات ماهر	هرلکن [Harlequin]
۷۷	نام شخصیت نمایش پریان و حبشی جادوگر	کلمبین [Columbine]
۷۷	نام شخصیت نمایش پریان و حبشی جادوگر است	تیکنگ [Takin] سرنگ‌پتن
۷۷	نام شخصیت نمایش پریان و حبشی جادوگر است	تیپو سلطان
۷۹	کارکنان یا بازیگران تماشاخانه	عمله
۷۹	نمایش تمام شد	نقل به اختتام رسید
۱۸۸		بازیگران
۱۸۸	ساز زنده‌ها	سازندگان
۲۱۳	تماشاخانه	خانه‌های شب‌بازی



### حیرت‌نامه

سفرنامه میرزا ابوالحسن خان ابلجی به لندن<sup>۱</sup>. به کوشش حسن مرسل وند، تهران،

۱۳۶۴، رسا، ۳۸۸ ص.

میرزا ابوالحسن خان شیرازی در سال ۱۱۹۰ ق در شیراز به دنیا آمد. هنگامی که سر هر فرد جونز به عنوان مأمور ویژه، در سال ۱۲۲۳ ق به دستیاری موریه به ایران آمد، قرار شد، یک نماینده از طرف ایران به لندن اعزام شود. آن نماینده

ابوالحسن خان ایلچی بود. در لندن، سرگوراوزلی مأمور و میهماندار ایلچی بود. بدین ترتیب تمام برنامه‌های ایلچی، حتی دیدن نمایش در لندن، با برنامه‌ریزی انگلیسی‌ها صورت می‌گرفت. در یادداشتهای او می‌بینیم که سرگوراوزلی دوبار او را به دیدن نمایش ستاجرو برده بود و ایلچی از این نمایش گویا خوشش نیامده بود. برای بار سوم نیز می‌خواستند او را به همان نمایش ببرند و ابوالحسن خان به اعتراض می‌گوید نمی‌خواهم صدای ناهنجار هنرپیشه آن را بشنوم...

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
عیش‌خانه	تماشاخانه	۱۴۱
آپره	اپرا	۱۴۱
بازی‌های عجیب و غریب		۱۴۲
پرده		۱۴۲
فرشته و پری		۱۴۲
پرده‌های هفت رنگ که در گردش به رنگ‌ها و نقشهای لون لون به نظر آید [نمایش دهند]	مناظر نقش شده روی پرده‌های دکور نمایش	۱۴۲
و آن بازیها از زیر تخته ای که در زیر پای ارباب طرب است، به لعبت نمودار [گردد] و در آن واحد غایب از دیده شود و این اساس... بازی است	۱۴۲	
تماشاخانه فرانسیس یا ایپتا	در لندن	۱۴۲
ستاجرو	نام شخصیت بازی و احتمالاً "عنوان نمایش"	۱۴۲
بازی		۱۴۲
تقلید		۱۴۲
آنچلی	نام هنرمند	۱۴۲

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۱۴۲	منظور بروشور یا کتابچه راهنمای نمایش است	هر وقایعی که در تماشاخانه رخ نماید از تقلیدات مذکور و رقص در کتاب‌های کوچک چاپ کرده
۱۴۶	تماشا	سیر
۱۴۶		اپرا که تماشاخانه ایست
۱۴۶		مجلس اپرا
۱۵۸	تماشاخانه	تماشاگاه
۱۵۸	کاونت گاردن: دومین تماشاخانه مهم انگلیس در قرن هیجدهم بود که توسط جان ویچ در سال ۱۷۳۲ ساخته شد.	کاون گاردن جی
۱۵۸	John philip kemble بین سالهای ۱۸۰۰ و ۱۸۱۷ اعتبار و ثبات تئاتر انگلیس تا حد زیادی مدیون جان فلیپ کمبل بوده است. در ۱۷۸۸ هنگامی که کمبل مدیریت تئاتر دروری لین را برعهده گرفت، اهمیت آن بسیار کمتر از دوران گاریک شده بود... تئاتر کاونت گاردن در دوران مدیریت کمبل چشم و چراغ تئاترهای انگلیسی زبان جهان شد. براکت، گ. اسکار. تاریخ تئاتر جهان، ترجمه هوشنگ آزادی‌ور، نقره، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۳۵۰.	اپرا «مستر کمبل»
۱۵۸	تماشاخانه	طریخانه
۱۵۸		تقلید
۱۵۸	نام شخصیت بازی	مارکوس
۱۵۸	نام شخصیت بازی	کرملدی
۱۵۸	فوق و فن بازیگری	حقیقت بازیگری و لعبایی که می نمودند
۱۵۸		بازیگر



واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
علوم غریبه لعبها	منظور فنون نمایش است	۱۵۹
لعبهایی که می نمودند	بازیهایی که می کردند	۱۵۸
خیمه شب بازی	در متن دستنویس کتاب خیمه‌های شب بازی آمده است	۱۷۳
در اپرا منزل گرفتیم	در اپرا جا گرفتیم	۱۹۴
بازی خوبی از پرده خفابه عرصه ظهور آورده بودند	نمایش خوبی اجرا کردند	۲۱۶
تماشاخانه اجسلی	تماشاخانه استلی	۳۰۲
انجینی	نام هنرمند	۳۳۳
تماشاخانه		۳۴۳
فرانس	نام شخص بازی	۳۴۳

## دلیل اسفراء

دلیل اسفراء: سفرنامه میرزا ابوالحسن خان شیرازی «ایلچی» به روسیه<sup>۱</sup>. به قلم میرزا محمد هادی علوی شیرازی، به کوشش محمد گلین. تهران، مرکز اسناد فرهنگی آسیا، ۱۳۵۷، ۱۶ + ۲۹۲ ص.

میرزا ابوالحسن شیرازی در سال ۱۲۲۸ ق بعد از انعقاد معاهده گلستان از طرف فتحعلی شاه مأمور شد به روسیه برود تا عهدنامه را به امضاء امپراطور روس برساند. او از راه تبریز، تفلیس، قفقاز، تول و مسکو به پترزبورگ رفت درباره نمایش در این کشور، یادداشتهای کوتاهی از ایلچی به جای مانده است.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۸۷	ا برای سلطنتی - مسکو	آپره پادشاهی - مسکو
۸۷		تئاتر
۸۷		بازی
۸۷		تقلید
۸۷	«مکانی است مختص رقص و بازیها و تقلیدها»	آپره که آن را تیاتر نیز می‌گویند
۸۷	ورودیه	کرایه
۸۷	ساز زنده	سازنده
۸۷		بیارنده

## گزارش سفر میرزا صالح شیرازی (کازرونی)

گزارش سفر میرزا صالح شیرازی<sup>۱</sup> (کازرونی). ویرایش و ... همایون شهیدی، تهران، راه نو، ۱۳۶۲، ۴۴۵ ص.

میرزا صالح شیرازی، فرزند حاج باقرخان، یکی از روشنفکران حکومت قاجار بود که اولین روزنامه را در ایران منتشر کرد. میرزا صالح در سال ۱۲۳۰ ق به دستور فتحعلی شاه برای آموختن زبان لاتین و انگلیسی از راه روسیه به لندن رفت. زندگی او که ادبیات فرانسه و انگلیسی و لاتین و طبیعیات ... خوانده و سپس به قول خودش در باسمه خانه فن چاپ را آموخته است، در هاله‌ای از ابهام پنهان است. در تاریخ تنها دو بار از وی یاد می‌شود، یکبار به عنوان سفیر فوق‌العاده به انگلیس می‌رود و یک بار به همراه خسرو میرزا و میرزا تقی‌خان

## واژه‌نامه نمایش ۲۲۵

امیرکبیر جهت معذرت‌خواهی قتل گریبایدوف عازم روسیه تزاری می‌شود. ناگفته نماند که وی در انگلیس به عضویت فراماسون درمی‌آید. یادداشتهای میرزا صالح درباره تئاتر از نمایش اگرچه کوتاه، ولی اطلاع‌رسان است.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۱۱۰		تماشاخانه - مسکو
۱۱۰	"لژ - ورود [به] آن گران است و از آن اشرف است"	حجرات
۱۱۰		جای نشیمن
۱۱۰	"جای نشستن مردم عادی ... ورودیه آن گران نیست"	صحن
۱۱۰	موضوع نمایش	فصه
۱۱۰		بازی
۱۱۰	موضوع نمایش	حکایت
۱۱۰	روی صحنه آمده	در مقابل تماشاخانه آمده
۱۱۰	پژوهش گفتگو، م انسانی و مطالعات فرهنگی	مکالمه
۱۱۰		پرده
۱۱۰	چگونگی بازی	حرکات و سکانات
۱۲۷		تماشاخانه پترپورغ
۱۲۷		اوضاع تماشاخانه
۱۲۷		آواز
۱۲۷		ساز
۱۲۷		زبان بازی کنان
۳۰۵	میرزا صالح می‌نویسد "در لندن ده تماشاخانه بزرگ و کوچک است"	تماشاخانه‌های لندن
۳۰۵		کارگزار [تماشاخانه]

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۳۰۵		بازیگران
۳۰۵		اوضاع بازی کردن
۳۰۵		طریق گفتگوی بازیگران
۳۰۵		گفتگوی بازیگران
۳۰۵	منظور روح تماشاخانه است	روح خانه
۳۰۵	تماشاخانه کاونت گاردن - لندن	کاونت گاردن
۳۰۵		دستگاهی که پرده‌های تماشاخانه را بالا و پایین می‌برد
۳۰۵	بازی - تقلید	شبیه آوردن
۳۰۵	لژها	حجرات
۳۰۵	آوازخوانان / ارکستر	مغنیان
۳۰۵	رهبر ارکستر	سر مغنیان
۳۰۵		بازی
۳۰۵		[ورودیه]
۳۰۶		تماشا
۳۰۶	درآمد	اخراجات
۳۰۶	درآمد بازیگران	اجرت بازیگران
۳۰۶	کارگزاران تماشاخانه	خدام [تماشاخانه]
۳۰۶		عزت بازیگران
۳۰۶	"که در معنی تماشاخانه تابستانی است"	داکسن هال
۳۰۶	ساز زندگان	سازندگان
۳۵۲		استادان تماشاخانه
۳۵۳	در انگلستان	تماشاخانه شهر باث

## سفرنامه خسرو میرزا به پترزبورگ<sup>۱</sup>

سفرنامه خسرو میرزا (به پترزبورغ). به قلم میرزا مصطفی افشار (بهاءالملک). و تاریخ زندگی عباس میرزا به قلم حاجی میرزا مسعود مستوفی انصاری. به کوشش محمدگلبن، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۴۹، ۴۰۶ ص.

بعد از قتل گریبایدوف - نمایشنامه نویس و سیاستمدار روس - در ایران، فتحعلی‌شاه، پریشان خاطر، گروهی را برای عذرخواهی از این حادثه به روسیه اعزام کرد. خسرو میرزا جزء این هیأت بود. این سفر، چه به لحاظ افرادی که در آن شرکت داشتند، به مانند میرزا تقی خان فراهانی (امیرکبیر)، میرزا صالح شیرزای، میرزا مصطفی افشار ... و چه به لحاظ ماهیت دیدار از مؤسسات فرهنگی، نظامی، صنعتی و ... در مجموعه هیأت‌های اعزامی به خارج، در دوره قاجار، در نوع خود دستاوردهای ویژه‌ای داشت. گزارش میرزا مصطفی افشار آنچنان پخته و دارای اطلاعات مفیدی است که به سختی می‌توان باور کرد تمامی گزارش، زاده کنجکاو هیأت ایرانی بوده است. به یقین گوشه‌هایی از این گزارش را محرر از راهنمایان روسی و یا کتابچه‌های راهنمای چاپ شده، شنیده و خوانده و مکتوب کرده است.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تماشاخانه		۲۶۶
بازی درآوردند	بازی کردند	۲۶۷
تابلو ویوان	نویسنده در توضیح آن می‌نویسد یعنی پرده روح و اشاره می‌کند " دختران و پسران آرایش کرده، و سرخاب و سفیدآب زده،	

حکایتی را چنانکه در پرده تصویر به حبس نفس، بدون حرکت و چشم برهم زدن بیان می نمودند.

Tableau vivant, Tableau Mi'né منظور از Tavleav (یا Scéné) که می توان آن را منظر ترجمه کرد (و در زبان عربی لوحه ترجمه شده) در تئاتر دسته یا گروهی از آدمهای باز است که بر صحنه بی حرکت اند و حال و هوا یا حالت روحی خاص را به بیننده القاء می کند و اما با صفت "vivant" زنده (Tableau vivant) - "صورت زنده" به ویژه عبارت از صحنه یا منظری تاریخی یا اساطیری است که آدمهای بازی آن را به صورت "تابلو"ی نقاشی "زنده" و جانداري نمایش می دهند.

Mime که آن را لال بازی و تمثیل صامت ترجمه کرده اند، ادای مقصود با حرکات دست یا به ایما و اشاره بی استعانت الفاظ است.

بنابراین منظور گروهی است که بر صحنه به ایجاد اشاره، حالتی را نمایش می داده اند بی آنکه سخن بگویند و چون بازیگران در حال بجنبند در کل به پرده نقاشی زنده ای شباهت نداشتند.

توضیح از دکتر جلال ستاری

۲۶۷	در توضیح تابلو ویوان	پرده با روح
۲۶۷	بازیگران	اصحاب پرده
۲۶۸		چندین حکایت از داستانهای قدیم ... بیان کردند
۲۷۸	تماشاخانه	طیاتر
۲۷۸	کارکنان و بازیگران نمایش	عمله
۲۷۸	چگونگی گفتگو در نمایش	فنون محاوره
۲۷۸	رقص و آواز	رقص و غنا
۲۷۸	منظور آموزش بازیگران است	تربیت

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۷۸	مدرسه مخصوص برای آموزش نمایش	مدرسه مخصوص
۲۷۸	معلم نمایش	معلم
۲۷۸	اهل نمایش - بازیگران و ...	اهل طرب
۲۷۸	کسانی که با زبان رسا حرف می‌زنند - بازیگران	فصحا -
۲۷۸	گفتگوها	مکالمات
۲۷۸	منظور متن نمایشنامه به نظم و نثر است	نظم و نثر
۲۷۸	منظور نمایشهای خنده‌آور است (= کمدی)	مطایبات و مضحکات
۲۷۸	لال‌بازی	اشاره و ایما
۲۷۸	حقوق بازیگران و دیگر اجزا نمایش	مواجب عمل
۲۷۸	درآمد تماشاخانه	اخراجات تماشاخانه
۲۷۸	نام هنرمند	میلاس
۲۷۸	منظور تغییر لباس بازیگران است	هر عمله ... هر شب ... پنج بار جامه عوض می‌کند
۲۷۹	بلشوی تئاتر	تماشاخانه روس را تماشاخانه بزرگ می‌نامند
۲۷۹	صحنه / سن	محل بازی
۲۷۹	لژها	حجرات
۲۷۹		صحن نشیمن
۲۷۹	تماشاگران	تماشائیان
۲۷۹	زمان استراحت بین دو پره نمایش - آنتراکت	در فاصله بازی
۲۷۹	نور صحنه	روشنایی محل بازی
۲۷۹	لژ ویژه امپراطور	حجره خاصه امپراطور
۲۷۹		بلیط

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۷۹	منظور قیمت ورودیه در جایگاه‌های سالن تماشاخانه است	کرایه هر مقام قراری دارد
۲۷۹	ورودیه	کرایه هر صندلی
۲۷۹	بازیگران - کارگردانان	استادان
۲۸۰		هنرهای غریبه
۲۸۰		شعبده‌بازی
۲۸۰		تماشاخانه پطرز بورغ
۲۸۰	منظور اعلان چاپی بر برنامه‌های تماشاخانه است	اعلام‌نامه که هر روزه از تماشاخانه به معارف و بزرگان شهر می‌رسد و کیفیت بازی آن شب در آنجا مفصلاً با سمه می‌شود
۲۸۰	برنامه تماشاخانه در آن شب	کیفیت بازی آن شب
۲۸۰	کارت دعوت	تذکره دعوت
۲۸۰	مشخصات نمایش	تفصیل بازیها
۲۸۱	صحنه / سن	مکان بازی
۲۸۱	دکور و وسایل نمایش	اسباب بازی
۲۸۱		پشت پرده
۲۸۱		پرده بالا می‌رفت
۲۸۱		در اثنای بازی بعضی دختران و پسران را اسامی و علایم ارباب انواع داده آنها [را] چون ملایک نزول و صعود می‌دهند
۲۸۱	صحنه / سن	صحنه تماشاخانه



## سفرنامه رضاقلی میرزا نایب الایاله

سفرنامه رضاقلی میرزا نایب الایاله<sup>۱</sup>. به کوشش اصغر فرمانفرما، تهران، اساطیر، ۱۳۶۱.

بعد از مرگ فتحعلی شاه قاجار، چندتن از فرزندان ارشدش به تصاحب تاج و تخت برمی‌خیزند. از جمله حسین علی میرزای فرمانفرما که در شیراز بود. وقتی محمدشاه به جای فتحعلی شاه نشست، سوارانی را برای سرکوب فرمانفرما به طرف شیراز گسیل داشت. فرمانفرما شکست خورد و پسران او قبل از این که قشون مرکزی وارد شیراز شوند، گریخته و به طرف عراق عرب رفتند. رضا قلی میرزا مسئولیت این عده را بر عهده داشت.

رضاقلی میرزا مدتی در عراق ماند و بعد به انگلیس رفت تا در حمایت آن دولت قرار گیرد. او و برادرانش چهارماه در لندن اقامت کردند و جیمز فریزر، در این مدت راهنمای آنها شد<sup>۲</sup>.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۵۹	وضع نمایش	اوضاع طرب
۲۵۹	تماشاخانه - منظور اپرای لندن است	تماشاگاه
۲۵۹		شعبده‌باز
۳۶۰	لژها	غرفات
۳۶۰	لژها	حجرات

۱. ۱۲۵۲ ه. ق.

۲. ۱۲۵۲ ه. ق.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
		بازیگری
۳۶۰	منظور توصیف بازی بازیگر است	غمزات
۳۶۰	منظور توصیف بازی بازیگر است	نزاکت حرکات
۳۶۰		مجلس
۳۶۰		اقسام بازی
۳۶۱	اعلان چاپی نمایش / راهنمای نمایش	ورق اخبار
۳۶۱	کتابچه راهنمای نمایش / بروشور	اقسام بازی و ملاحظه خود را به مجلس نوشته ...
۳۶۲		بازیگران
۳۶۳		لعبه‌های غریب و بازیهای عجیب
۳۶۳	تماشا	نظاره
۳۶۶	پشت پرده	پرده غیب
۳۶۸	تماشاگران	نظارگیان



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
رتال جامع علوم انسانی

## شرح مأموریت آجودانباشی

شرح مأموریت آجودانباشی<sup>۱</sup> (حسین خان نظام‌الدوله). در سفارت اطریش، فرانسه، انگلستان. به کوشش محمد مشیری، تهران، علمی، ۱۳۴۷، ۵۱۷ ص.

میرزا حسین خان آجودانباشی - نظام‌الدوله - یکی از سرداران جنگ ایران و روسیه بود. بعد از جنگ هرات، محمدشاه، آجودانباشی را به خاطر رفتار

غیرمسئولانه دولت انگلیس به آن کشور فرستاد تا درباره روابط فی مابین گفتگو کنند. میرزا حسین خان آجودانباشی و هیأت همراه مدتی در اتریش توقف کردند و به حضور مترنیخ صدراعظم این کشور رسیدند و بعد راهی لندن شدند. در لندن، آجودانباشی مأمور گفتگو با انگلیسها برای بازگرداندن شاهزادگان فراری - از جمله رضاقلی میرزا نایب‌الایاله نیز - بود. عبدالفتاح گرمودی "ذهابا وایابا" وقایع اتفاقیه" این سفر را نوشت.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۹۷		تماشاخانه
۳۸۷	نمایش	مجلس
۳۸۷	منظور نمایش است	اساس خیر
۳۸۷		پرده
۳۸۷	پرده را بالا می‌برند	پرده را برمی‌دارند
۳۸۷	منظور نقاشی روی پرده نمایش است / دورنمای صحنه و دکور	کشتیهای جنگی و تجاری در پرده‌های اطراف مجلس به نظر می‌آید
۳۸۸	استراحت بین دو پرده نمایش - آنتراکت	پرده را که می‌اندازند...
۳۸۸	تغییر دکور	بساط جداگانه
۳۸۸	صحنه	مجلس
۳۹۰	تغییر دکور داد	اساس دیگر چید
۳۹۰	در انگلیس	اوضاع تماشاخانه

## سفرنامه حاج سیاح به فرنگ

سفرنامه حاج سیاح به فرنگ<sup>۱</sup> به کوشش علی دهباشی، تهران، نشرناشر، ۱۳۶۳، ۵۳۹ ص. در میان سفرنامه‌های به جای مانده از دوره قاجار، سفرنامه حاج سیاح محلاتی به لحاظ انگیزه سفر به فرنگ، یک استثناء است. او نه مأموریت دولتی داشت و نه از قبل برنامه‌ای برای سفر. وی در پی حادثه‌ای، بدون هیچ پولی، تصمیم به سفر گرفت. از این رو از آغاز حرکت در ایران، سیاح مشکل مالی داشت. او باید در هر شهری کار می‌کرد و درآمد به دست می‌آورد. کارکردن نیاز به دانستن زبان داشت. برای آموختن زبان از هیچ تلاشی رویگردان نبود. دیدن نمایشنامه‌ها و شنیدن گفتگوهای، روی صحنه، یکی از راههای آموزش زبان بود. خود در سفرنامه‌اش به این امر اعتراف دارد. حاج سیاح اغلب شهرها و کشورهای اروپایی را به فراغ بال زیر پا گذاشت و حاصل سفرش را در روزنامه سفر خود قلمی کرد.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۸۷	نمایش - تئاتر	تیاتور
۸۷		بازی
۸۷		شعبده
۸۷		بازیگر
۱۰۵		تیاتور زمستانی و تابستانی
۱۱۹	لژ	غرفه
۱۱۹	لژ خانوادگی	غرفه - جهت صاحبان عیال و اطفال

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
کرسی	صندلی	۱۱۹
جای بازی	صحنه / سن	۱۱۹
تغییر بازی	تغییر پرده	۱۱۹
پرده		۱۱۹
غرفه سلطانی	لژ سلطنتی	۱۱۹
بازیگاه	محل بازی / صحنه / سن	۱۱۹
بوف	بوفه تماشاخانه	۱۲۰
تذکره اذن دخول بازیها	بلیت	۱۲۰
بازیها		۱۲۰
خدام	کارکنان / کارگزاران	۱۲۰
بازی ... تکلم شبیه تاریخ	نمایشنامه‌های تاریخی	۱۶۱
سیرگاه	تماشاخانه	۱۶۱
گران اوپرا	منظور گراند اپرای پاریس است	۱۶۱
هر پرده‌ای رنگی دیگر و نوعی دیگر	منظور دکور مشخص و متمایز در هر پرده است	۱۶۲
به تئاتری سیاحت نمودیم	به تئاتری رفتیم	۱۶۶
فلیپ	نام هنرمند	۱۸۱
تئاتور رویال لندن	تئاتر رویال لندن	۱۹۹
بازی جانناز	بازی جانانه	۱۹۹
بازیگران چینی		۲۰۳
تماشاخانه‌های ارزان		۲۱۴
بازی تاریخ	نمایش تاریخی	۲۲۱
برتا اپرا		۲۷۱
تئاتور سنت کار	تئاتر سنت کارل	۲۹۰
لب ایوان بازیگاه	آوانسن	۲۹۰
بازیگاه	صحنه / سن	۲۹۰
برایوان پرده‌های الوان دارد که		۲۹۱

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
		به اندک اشاره صعود و نزول کند و برای تمام پرده‌ها چرخها مقرر است
۲۹۲	آگهی	اعلام‌نامه
۲۹۲	کارگردان	رئیس‌بازی
۲۹۲	عنوان نمایش	بازی دزد و فقیر
۳۸۵	عنوان نمایش	بازی حسن‌خان
۳۸۵	عنوان نمایش	بازی درتان
۴۳۰	"یعنی تیاتور بزرگ" / در مسکو	بلشی تیاتر
۴۳۱	"یعنی تیاتور کوچک" / در مسکو	بال تیاتر
۴۳۱	بهای بلیت	قیمت تذکره
۴۵۳		بازیگران
۴۵۳		تقلید

## سفر نامه ناصرالدین شاه به فرنگ

سفرنامه ناصرالدین شاه به فرنگ<sup>۱</sup> [سفر اول] یا مقدمه عبدالله مستوفی، تهران، انتشارات مشعل، ۱۳۶۲، ۲۵۲ ص.

ناصرالدین شاه اول بار در سال ۱۲۹۰ به فرنگ رفت. مشیرالدوله، برنامه‌ریز این سفر قصد داشت شاه را با ترقیات ملل غرب آشنا کند تا در این رهگذر بتواند اصلاحات موردنیاز جامعه را در دربار پیش ببرد. ناصرالدین به شکل‌های مختلف در جریان اصلاحات اروپا قرار می‌گرفت، اما دیدار او از فرنگ، از نزدیک، نقشی دیگر در زندگی او زد. به هر حال این سفر به تشویق مشیرالدوله و کمک

ملکم خان ناظم‌الدوله در تاریخ چهارم ربیع الاول ۱۲۹۰ آغاز شد. مسیر سفر او کشورهای روسیه، آلمان، بلژیک، انگلستان، فرانسه، ایتالیا، عثمانی و .... بود. و همراهانش افرادی چون اعتضادالسلطنه، حسام السلطنه، نصرت‌الدوله، عمادالدوله، الله قلی خان ایلخانی، حسین علی خان وزیر فواید، مخبرالدوله، امین‌الملک، دکتر تولوزان و ... بودند.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تماشاخانه		۲۳
اطاق راحتگاه	سالن انتظار	۲۳
لوژ		۲۳
سن scene	"یعنی جایی که بازی درمی‌آورند"	۲۳
پرده		۲۳
باله ...	"یعنی بازی بی‌تکلم"	۲۳
اهل تماشاخانه	تماشاگران	۲۴
مجلس	پرده	۲۴
بازی		۲۴
آکت	"هر بازی را یک آکت می‌گویند"	۲۴
گاولین Gavelin	نام رئیس تماشاخانه مسکو	۲۴
سطح تماشاخانه		۲۸
محل تماشا	صحنه / سن	۲۸
تماشاخانه میشل پطر	در پترزبورگ	۲۸
کمدی		۲۸
تکلم	گفتگو روی صحنه	۲۸
تابلو و یوان	"بسیار چیز غریب خویست. چند نفر زن و بچه و غیره، بی‌حرکت و به طرزهای خوب می‌ایستند و می‌نشینند که بسیار خوش آیند"	۳۲

	است. مثل پرده نقاشی آرام آنها را چرخ می دهند که مکرر دیده می شود."	
۵۴		پرده آخر
۵۴		شبیبه
۵۵	در پتسدام	تماشاخانه کالا
۵۵	عنوان نمایش	شبیبه پادشاه موصل
۵۵	منظور پرده ای دیدنی است	با تماشا پرده ای بود
۷۷		تماشاخانه حاجی طرخان
۷۷		بازی عشق و عاشق
۷۷		گفتگو
۸۰	در بلژیک	تماشاخانه رسمی
۸۱	در روسیه	تماشاخانه بزرگ پطر
۹۵	منظور نمایشهای خوب است	پرده های خوب
۹۵	نام هنرمند	patti پاتی
۹۵	نام هنرمند - اهل کانادا	آلبانی Albani
۱۲۷		اپرا
۱۲۷	در لندن	تماشاخانه درورلام Drurelam
۱۲۷		باله
۱۲۷	نام هنرمند - اهل سوئد	Nelsen نلسن
۱۲۷	لژ	حجره
۱۲۷		تماشاخانه های پطر وینگی دنیا
۱۲۷		سن
۱۵۴		سیرک
۱۹۹	اپرای بزرگ وین	تماشاخانه بزرگ وین



صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۰۰		اسباب جادوگری و دیو و اجنه نشان دادند که عقل حیران شد
۲۴۱	در تفلیس	تماشاخانه تابستانی
۲۴۱		بازی
۲۴۱		رقص
۲۴۱		حرکات

## سفرنامه فرهاد میرزا

سفرنامه فرهاد میرزا<sup>۱</sup>. تصحیح و تحشیه: غلامرضا طباطبائی، تهران، علمی، ۱۳۶۶.

ص. ۴۲۵.

فرهاد میرزا معتمدالدله، فرزند عباس میرزا در سن ۱۷ سالگی از طرف محمدشاه به حکومت خوزستان و لرستان منصوب شد و در جنگ هرات به نیابت سلطنت رسید. بعد، محمدشاه به او ظنن شد و وی را به حکومت طالقان منصوب کرد. او در همین سال در تهران به سفارت انگلیس پناهنده شد و در زمان ناصرالدین شاه، به دربار نزدیک گشت. فرهاد میرزا معتمدالدوله در هفتم شعبان ۱۲۹۲ ق (= ۱۸۷۵ م) با اجازه شاه به سفر مکه رفت. از وی آثاری چند به یادگار مانده است.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۵۵	"که تماشاخانه باشد"	تئاتر
۵۵		مجلس
۵۵	عنوان نمایش	مرکزیت
۵۵	نام شخصیت بازی	فوسف
۵۵	نام شخصیت بازی	می قیس توفی‌لی
۱۱۷		حالت‌های حزن و فرح
۱۱۷		بازی
۱۷۷	نام شخصیت بازی	نورمه
۱۱۷	نام شخصیت بازی	آپلیون
۱۱۷	عنوان نمایش	فلیگه و فوگه
۱۱۷	نمایش بدون کلام	همه اجزاء مجلس ... به اشاره دست و حرکات بود. در این بازی هیچ تکلم نمی‌کنند
۱۱۷	صورتک / ماسک	صورت دیوهای مهیب و عجیب
۱۱۷		تماشاخانه مصر
۱۱۷	دکور صحنه	پرده‌های مختلف کشیدند و آوردند که کشتی در دریا در حالت غرق بود. برق می‌زد، تا باران می‌آمد...
۱۱۸	ایوان مسقف / غرفه مانندی در درون اطاق بزرگ که کف آن کمی بلندتر است و بزرگان در آن نشینند؛ شاه‌نشین / خانه تابستانی سقف‌دار فرهنگ معین	صفت مجلس تماشاخانه

## وقایع مسافرت و سیاحت دوم فرنگستان (ناصرالدین شاه)

وقایع مسافرت و سیاحت دوم فرنگستان<sup>۱</sup>، به سعی و اهتمام میرزا محمد شیرازی، بمبئی، ۱۲۹۸ ق.

سفر دوم ناصرالدین شاه که در سال ۱۲۹۵ ق شروع شد، در این جستار، چندان قابل بحث نیست. گزارشهای به جای مانده از این سفر، کوتاه، فاقد اطلاع‌رسانی و در مجموع از سفرنامه اول کم‌بارتر است. به علت در دسترس نبودن کتاب، نمی‌توانیم بحث بیشتری درباره این متن داشته باشیم<sup>۲</sup>.

واژه‌مترکیب	توضیح	صفحه
تماشاخانه		۹۳
باغ تماشاخانه تفلیس		۹۳
بازی		۹۳
باله	"یعنی مجلس رقص و تقلید بدون حرف زدن"	۹۳
تماشاخانه اهرای روس		۹۳
حجره		۹۳
سن		۹۴
از افسانه و داستان جادوگرها		۹۴
بازی درآورد		۹۴
تماشاخانه سرباز تابستانی		۹۴
جای نشیمن سرباز		۹۴
تماشاهای عجیب	نمایشهای عجیب	۹۴
با تماشا	تماشایی	۹۴

۱. ۱۲۹۵ هـ ق.

۲. این کتاب را نتوانستم به دست آورم. از منبع زیر استفاده کردم:

ملک پور، جمشید. ادبیات نمایشی در ایران. تهران، توس، ج ۱، ۱۳۶۲، ص ۹۴، ۹۳.

## سفرنامه ایران و روسیه

سفرنامه ایران و روسیه<sup>۱</sup>. عزالدوله و ملگونف. به کوشش محمد گلین و فرامرز طالبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳، ۲۵۶ ص.

عزالدوله، برادر ناصرالدین شاه در سال ۱۳۰۰ ق به سرپرستی هیأتی برای تهنیت‌گویی تاجگذاری امپراطور روس - الکساندر سوم - به روسیه رفت. او که میهمان امپراطور روس بود، در محافل و مجامع رسمی حضور داشته و از این دید و بازدیدها گزارشی کوتاه، ولی خواندنی، قلمی کرده است.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۳۷		تماشاخانه هشترخان
۳۸	عنوان نمایش	بازی لی لی پرت
۳۸	عنوان نمایش	حکایت هلن و پاریس
۳۸	نام شخصیت بازی	ایشل
۳۸		اسباب مضحکه
۳۸	نام شخصیت بازی	لایل
۳۸	فاصله بین دو پرده. " دراکت اول رفتیم باغ گردش کردیم."	اکت
۴۷	در مسکو	گراندتئاتر تماشاخانه بزرگ
۴۷		تماشای بسیار خوبی شد
۴۷		باله
۵۳		سن

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
لژ		۵۳
بارون پیر دمرکریت	نام شخصیت بازی	۵۴
شبییه		۵۴
انواع بازیها		۵۴
بالیه	باله	۵۴
پتی یا	نام هنرمند	۵۴
سوان	نام هنرمند	۵۴
آتراکت	استراحت بین دو پرده	۵۴
صورت حیوان	صورتک حیوان	۵۴
ولان تیس	نام شخصیت بازی	۵۵

## سفرنامه میرزا حسین فراهانی

سفرنامه، میرزا محمدحسین فراهانی<sup>۱</sup> به کوشش مسعود گلزاری، تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۶۲، ۴۰۷ ص.

میرزا حسین فراهانی، فرزند میرزا محمد مهدی - شاعر و خوشنویس دوران فتحعلی‌شاه و ملقب به ملک‌الکتاب - یکی از دولتمردان دوره ناصری بود. او یک بار به بمبئی سفر کرد و دوبار به خانه خدا. در سفر دوم به مکه، از طرف ناصرالدین شاه مأمور شد تا گزارش سفر خود را بنویسد. سفرنامه او یکی از مستندترین سفرنامه‌های دوره ناصری است، به ویژه در ثبت موقعیتهای اقتصادی و اجتماعی شهرهای ایران که در سر راهش بود.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تئاتر گرچی	در تفلیس	۸۱
تئاتر روسی	در تفلیس	۸۱
تئاتر شهری	در تفلیس	۸۱
تماشاخانه	در استامبول	۱۱۳
بازیگر خانه	تماشاخانه - در استانبول	۱۱۳

## سفرنامه حاجی پیرزاده

سفرنامه حاجی پیرزاده<sup>۱</sup>، به کوشش حافظ فرمانفرمایان، با شرح احوال حاجی پیرزاده و توضیحات از ایرج افشار، تهران، بابک، ۱۳۶۰: ۳۲۱ + ۴۹۴ ص.

حاجی محمدعلی پیرزاده نائینی (حاجی پیرزاده) درویشی با دانش و اهل فرهنگ بود و سیر و سفر. در سفر دومش به فرنگ نزد ادوارد براون رفت و بعدها با او مکاتبه کرد و براون وی را ملقب به "مظهر علی" کرد.

آغاز سفر وی سال ۱۳۰۳ ق بود. وی در این سفر از کشورهای هند، مصر، فرانسه، انگلیس، آلمان، اتریش، عثمانی، شامات و عراق دیدن کرد. نگاه پیرزاده به نمایش، نگاهی آموزشی است.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تیاتر		ج ۱ - ۲۲۳
غرفه	" رالچ گویند "	۲۲۳ "
ایوان بزرگتر	صحنه / سن	

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۲۴ "	جای نشستن تماشاگر	ایوانها
۲۲۴ "	ساز زنده	سازنده
۲۲۵ "		پرده
۲۲۵ "	منظور استراحت بین دو پرده است / آنتراکت	پرده ایوان می‌افتد و مردم قدری حرکت می‌کنند
۲۲۵ "	آوانسن	جلو [ی] ایوان
۲۲۷ "	ورودیه	قیمت نشیمن
۲۲۶ "	زنگی که شروع برنامه را اعلان می‌کند	زنگ اخبار
۲۲۷ "		نوع دیگر تیاتر اینست که .... در آنجا زنهای با سواد خوش، تقریر حکایت‌های شیرین و قصه‌های عاشقی معشوقی با صوت می‌خوانند و بیان می‌کنند.... و مردم از بیانات آنها آگاهی و بینش حاصل می‌نماید
۲۲۷ "		صندلی
۲۲۷ "		تیاتر ابرای دولتی - پاریس
۲۸۸ "		سردر عمارت تیاتر
۲۲۸ "	کارکنان تماشاخانه یا تئاتر	مباشرین تیاتر
۲۲۸ "	کریاس: ۱. طهارت‌خانه که بر بالای اطاق و سرای سازند ۲. محوطه دورن سرای، ۳. خلوت‌خانه شاه یا امیر.... فرهنگ معین	کریاس تیاتر
۲۲۸ "	بلیت	تذکره
۲۲۸ "		اندرون تیاتر را مدور ساخته‌اند
۲۲۹ "		شبیبه

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۲۹ "	منظور نقشی است که نقاش به عنوان دکور می‌زند	نقاش
۲۳۰ "	نام شخصیت بازی	پادشاه
۲۳۰ "	نام شخصیت بازی	زن پادشاه
۲۳۱ "		صحبت
۲۳۱ "		گفتگو
۲۳۲ "	پرده عوض می‌شود	بازی را تغییر می‌دهند
۲۳۲ "	بازیگران - کارکنان	عملجات
۲۳۲ "	دستمزد	موجب
۲۳۲ "	دستمزد	اجرت
۲۴۷ "	منظور بازیگران نمایشهای خنده‌آور است	در تیاتر از جنس کریم شیرهای و اسماعیل بزاز که سفیدی به صورت خود مالیده و لباسهای مضحکه پوشیده‌اند، بسیارند.
ج ۲ ۵۷	تماشاخانه	بازیگر خانه
۵۷ "		عمارت ابرای وینه
۵۷ "	نام شخصیت بازی	عِلم
۵۷ "	نام شخصیت بازی	جهل
۵۷ "	سیرک	سرک
۶۱ "	منظور هفت پرده است	هفت قسم... بازی نمودند



## روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان

روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان<sup>۱</sup>. به کوشش دکتر محمداسماعیل رضوانی، فاطمه قاضیها، تهران، سازمان اسناد ملی، ۳ جلد.

سفر سوم ناصرالدین شاه، آخرین سفر او به فرنگ بود. یادداشتهای او در این کتاب، بالطبع، مجموعه شناخت و ادراک او از دنیای بیرون از ایران است. هرچند نمی‌توان و نباید دانش کلی او را این‌گونه ارزیابی کرد. ولی سفر سوم شاه به فرنگ، سفر مردی است که نیم قرن حکومت کرد، جنگهای داخلی و خارجی دید و ... خود بارها، در دربارش میزبان فرنگیان بود و ... دارالترجمه اعتماد السلطنه، در اوج کار خود، آثار زیادی از نویسندگان فرنگی را ترجمه کرده بود و اعتمادالسلطنه برخی را نیز برای شاه خوانده بود.

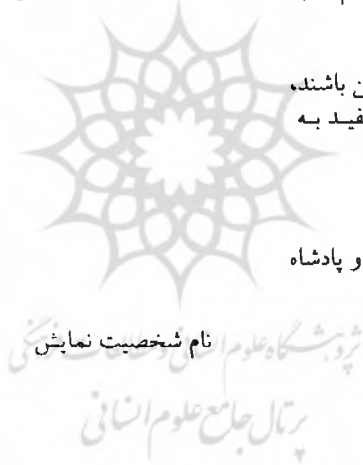
با توجه به مقدمه کتاب، در تحریر و تدوین آن، شاه تنها نیست، بلکه ناصرالملک و اعتمادالسلطنه در کنار او بودند و بسیاری از مباحث جدی در نسخه خطی کتاب، به خط آنان است. ناصرالدین شاه این بار نیز از روسیه به اروپا می‌رود و ناصر الملک، اعتمادالسلطنه، مجدالدوله، امین همایون ... در رکاب او بودند.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تماشاخانه تفلیس		کتاب اول ۱۲۱
تماشاخانه		۱۲۱ "
لژ (ولوژ ولیج)	در صفحات مختلف	۱۲۱ "
صحن تماشاخانه		۱۲۱ "

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۱۲۱	"	پرده
۱۲۱	"	آکتریس
۱۲۱	"	بازی
۱۳۷	"	سن
۱۳۷	"	باله، بالطت، بالظ
۱۳۷	"	پسر شاه عروسی می‌کند
۱۳۷	"	پرده‌های دورنما
۱۳۷	"	پرده‌هایی که نقاشی می‌شد و به عنوان دورنما و دکور به کار می‌رفت
۱۳۷	"	اپرای پاریس
۱۴۴	"	تماشاخانه عمومی
۱۴۸	"	تماشاخانه مارنسکی
۱۵۴	"	جهان نما
۱۵۴	"	بازیگرها
۱۵۴	"	یک سرخر آوردند ... کله مرد گذاردند، وقتی از خواب برخاست، دید خر شده است
۱۷۱	"	دیرکتر تیاتر
۱۷۲	"	تماشاخانه کاله
۱۷۵	"	تیاتر عمارت لارنسی
۱۷۵	"	تیاتر در زیر آسمان
۱۷۶	"	به علاوه پرده‌های مصنوعی، درختهای خود این پارک هم ضمیمه خوب سن شده بود
۲۰۱	"	مادمازل بریجی
۲۰۲	"	بازی
۲۰۲	"	پادشاه پیر
۲۰۲	"	نام شخصیت نمایش
۲۰۲	"	نام شخصیت نمایش

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۰۲	"	بالاخانه تیاتر
۲۰۴	"	طباطر تابستانی
۲۰۴	"	طباطر ایتالیایی
۲۰۴	"	آمفی طباطر
۲۰۴	"	آکت
۲۰۴	"	ساز و آواز
۲۰۴	"	حرف
۲۰۴	"	تقلید
۲۲۹	"	بالط بود، بدون حرف
۲۲۹	"	قصه دزدهای یونانی ... راجہ ہندی
۲۲۹	"	یک نمایش کہ از پرده‌های مختلف شکل می‌گرفت
۲۴۵	"	بازی ایتالیائی
۲۷۰	"	کریم شیرہ‌ای
کتاب دوم ۲۸	"	اسماعیل بزاز
۲۸	"	تماشاخانہ دارالفنون
۲۹	"	" یعنی بازی مجسمہ "
۴۲	"	در لندن
۴۲	"	نام هنرمند آمریکایی
۴۳	"	نام هنرمند
۴۳	"	نام هنرمند
۴۳	"	نام هنرمند
۲۲۱	"	تماشاخانہ اسپانیل
۲۲۱	"	گران اپرا - پاریس
۲۲۲	"	رختکن
		کولیس

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۳۲	"	تماشاخانه ادن (Eden)
۲۳۲	"	دورنما
۲۳۲	"	منظره - دکور
۲۳۲	"	اساس ... بازی
۲۳۲	"	موضوع نمایش
۲۳۲	"	بازی عقل و جهل
۲۳۳ / ۲۳۴	"	عنوان نمایش
۲۳۳	"	حکیم
۲۳۳	"	شبهه
۲۳۳	"	عقل
۲۳۳	"	کاکاسیاه
۲۳۳	"	نام شخصیت بازی
۲۶۰	"	بازی میکادو پادشاه قهیم ژاپن
۲۶۰	"	احتمالاً "عنوان نمایش
۲۶۰	"	حرف
۲۶۰	"	برای اینکه شبهه به ژاپن باشند، یک پوست نازک سفید به سرشان کشیده بودند
۲۳۴	"	لژ امپراطوری
۲۳۸	"	پرده حرم‌خانه کیخسرو و پادشاه قدیم عجم
۲۳۸	"	شبهه کیخسرو
۲۳۸	"	عروسکهای مومی
۲۳۸	"	اجنه
۲۳۸	"	دختر شاه پریان
کتاب سوم ۱۳	"	تئاتر [بوداپست]
۱۳	"	تئاتر پاریس
۱۳	"	تئاتر انگلیسی
۱۳	"	تئاتر روس
۱۹	"	سیرک



پژوهشگاه علوم انسانی  
رتال جامع علوم انسانی

## سفرنامه شیکاگو

خاطرات حاج میرزا محمدعلی معین السلطنه به اروپا و آمریکا<sup>۱</sup>. به کوشش همایون شهیدی، تهران، علمی، ۱۳۶۳، ۴۸۳ ص.

میرزا احمدعلی معین السلطنه اولین سیاح ایرانی بود که به قصد دیدار از آمریکا، خاک ایران را در روز بیست و دوم رمضان سال ۱۳۰۹ ق ترک گفت. این سفر بیش از دو سال به دراز کشید و حاصل آن «سفرنامه معین السلطنه» نام گرفت. این سفرنامه در سال ۱۳۱۸ ق در پاریس به خط نستعلیق به شیوه چاپ سنگی منتشر شد.

انگیزه سفر معین السلطنه بازدید از نمایشگاه شیکاگو بود که در سال ۱۸۹۳ م (۱۳۱۰ ق) برگزار می‌شد. او «اصفهان‌الاصیل و رشتی المسکن» بود و از راه اتزلی به ولادی قفقاز، رستف، کیف، وین، بادن و نیز فلورانس، ناپل، رم، نیس، تولون، مارسیل... ایرلند، نیویورک، فیلادلفیا، واشنگتن، شیکاگو و ... رفت. در انگلستان با شخصی به نام «مستر مراد» که شش زبان می‌دانست، آشنا شد و او را به عنوان مترجم با خود به ینگه دنیا برد.

یادداشت‌های معین السلطنه درباره نمایش، همانند اغلب سفرنامه‌نویسان ایرانی، به دو بخش تقسیم مشهود می‌شود، ۱. تماشاخانه‌هایی که نویسنده فقط از آن نام می‌برد، ۲. تماشاخانه‌هایی که سیاح در آن نمایش دیده است.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
آمفی تیاتر رم		۲۴۴
تیاتر [و] نتر		۲۴۴

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۴۷		لژ Loge
۲۴۷		فضای تیاتر
۲۶۲		تماشاچیان
۲۶۲		بلیت
۲۶۲		شکل تیاتر
۲۶۲		بازی
۲۶۲	در شهر نیس	تیاتری که روی آب دریا ساخته‌اند
۲۶۳	تماشاخانه در تولون	بازیگرخانه
۲۶۳		غرفه
۲۶۳	«به جای غرفه و صندلی تماماً» پله‌های تخته است»	پله‌های تخته
۲۶۳		بازیگرها
۲۶۳		تماشاگران
۲۶۳	صحنه / سن	محل بازیگرها
۲۶۳		تقلید حیوانات
۲۶۳		بازیگر از یک بازی که فراغت می‌جست
۲۶۳		مرتبه فوقانی [تیاتر]
۲۶۳		مرتبه تحتانی [تیاتر]
۲۶۳	وضع ساختمان تیاتر	وضع ساخت تیاتر
۲۶۳		پرده
۲۶۳		مکالمه
۲۶۴		بازیهای مضحک
۲۶۴		لال‌بازی
۲۶۶		سرمقوایی

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
اهل تیاتر	تماشاگران	۲۶۶
سرتیپ	نام شخصیت نمایش	۲۷۰
سریاز	نام شخصیت نمایش	۲۷۰
اکسپوزیسون شیکاگو	نام شخصیت نمایش	۲۷۰
تئاتر-لندن		۲۷۰
حکایت کلپاتره	عنوان نمایش	۲۹۵
قیصر روم	نام شخصیت نمایش	۲۹۵
کلپاتره	نام شخصیت نمایش	۲۹۵
اپرا	در فیلادلفیا	۳۰۳
بازی		۳۰۳
ساز و آواز		۳۰۳
موزیک		۳۰۳
بنای تئاتر		۳۰۳
تماشا		۳۰۳
تئاتر اوپرا	در واشنگتن	۳۲۰
سرتیپ اروپایی	نام شخصیت نمایش	۳۳۱
صورت یکی از وقایع قدیمه در ینگه دنیا را بازی می‌کردند		۳۲۰
تئاتر کومیک		۳۲۰
بدون صورت و آواز به اشارات و کنایات تقلید بیرون می‌آورند	نمایش بدون کلام/لال بازی	۳۳۱
بازی طولانی		۳۳۲
قصه مطول		۳۳۲
تئاتر هتل اوده توربوم (odetouriume)	در شیکاگو	۳۵۰

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۳۶۵	در شیکاگو	تئاتر الجزایرها
۳۶۸	در شیکاگو	[تئاتر آفریقا]
۳۷۱	تبلیغ برای دین نمایش	در سردر عمارت، مجری سیه چرده ایستاده... و مشغول رقص است و فریاد می‌کند که بیاید این بالا [تماشاخانه] را تماشا کنید
۳۷۱	در شیکاگو	تئاتر عثمانی‌ها
۳۷۱	آواز عربی	صوت عربی
۳۷۲	در شیکاگو	نمایشگاه تئاتر و ده‌ه‌افین اعراب
۳۷۲		شبیبه دراویش
۴۶۵		شبیبه عروسی مردم شام
۴۴۹	سافرانسیسکو	تئاتر چینی‌ها
۴۴۸		[تئاتر چینی‌ها] بنائی است از چوب و تخته و راه‌روی به غایت تنگ تاریک. به سالونی وارد می‌شود. طاقنماهای بسیار کوچک خیلی بد در این راه ساخته و بنهای متعدد از گل در اینجا گذارده‌اند
۴۵۰	توصیف نمایش چینی‌هاست	از قراری که گفته‌اند شبها در این تئاتر [چینی‌ها] بازی می‌کند و در یک شب، یک بازی تمام نمی‌شود. چهل شب یک بازی آنها تمام می‌شود. هر شب بازی را ناتمام کرده، تتمه آن را در شب دیگر بازی می‌کنند تا چهل شب که حکایت تمام می‌شود



## سفرنامه ابراهیم صحافی‌تهرانی

سفرنامه ابراهیم صحافی‌تهرانی<sup>۱</sup>. به اهتمام محمد منیری؛ تهران، شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۵۷، ۹۹ ص.

ابراهیم صحافی‌تهرانی نیز، جزء جهانگردان ایرانی است که به یکنگه دینا سفر کرد. فرخ غفاری درباره او می‌نویسد: «میرزا ابراهیم صحافی، مردی متجدد و مبتکر و آزادیخواه بود... در سال ۱۳۱۴ ق (۱۸۹۷ م) در سفری شش ماهه برای داد و ستد جواهر به دور دنیا رفت... در همان سال دستگاه سینماتوگراف را دید و شرح آن را نوشت. «پسرش او را واردکننده فونوگراف (گرامافن) و نیکل‌سازی در ایران می‌داند. نخستین محل نمایش فیلم که صحافی‌تهرانی برقرار کرد، پشت مغازه‌اش بود. در سال ۱۳۲۲ ق نخستین بار سینما را در اول خیابان چراغ‌گاز برپا کرد...» سفر میرزا ابراهیم خان صحافی‌تهرانی از راه انزلی، آستارا به بادکوبه و پتروسکی و از آنجا به مسکو و برلین بود. و...»

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
تماشاخانه	در برلین، آگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی	۳۳
بلیت	رتال جامع علوم انسانی	۳۳
تماشا	منظور تماشاخانه است	۳۳
مجلس	تماشاخانه	۳۳
تماشای الحمرا	نام تماشاخانه در لندن	۳۸
تماشاخانه پالس	در لندن	۳۸
تماشاخانه ولیعهد انگلیس		۴۰

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
محل نطق	منظور تماشاخانه ایست که در آنجا نمایشنامه اجرا می‌شد، نه باله و بازیهای آکروباتیک	۴۰
حکایت عشق‌بازی		۴۰
شمع‌بازی		۴۱
آمپیر	نام مکان؟	۴۲
حقیقه‌بازی		۴۲
تماشاچیان		۵۲
حکایت قشون انگلیس بود	منظور مضمون نمایش است	۵۲

## سفرنامه مبارکه شاهنشاهی

(روزنامه اولین سفر مظفرالدین شاه به فرنگ)<sup>۱</sup>.

تهران، مطبعه خاصه مبارکه شاهنشاهی، چاپ سنگی، ۱۳۱۹، ۲۵۵ ص.

سیاحت فرنگ که در دوره قاجار، به دلایل سیاسی از زمان فتحعلی شاه شروع شده بود، در زمان حکومت ناصرالدین شاه به اوج خود رسید و در دوره مظفرالدین شاه امری عادی تلقی شد. مظفرالدین شاه که از حکومتش چهارسال گذشته بود، در تاریخ دوازدهم ذی‌الحجه ۱۳۱۷ ق (۱۹۰۰ م) از راه تبریز و جلفا به روسیه رفت. در این سفر امین حضرت، موثق الممالک، مصدق الممالک و ظهیرالدوله همراه وی بودند.

۱. ۱۳۱۷ ق.

۲. این سفرنامه چاپ سنگی را نویسنده ارجمند و دوست عزیزم جناب اکبررادی در اختیارم گذاشتند.

اولین سفر مظفرالدین شاه در آغاز قرن بیستم زمانی صورت گرفت که ناصرالدین شاه سه بار این راه را رفته بود و تماشاخانه‌های آن دیار را دیده بود و یادداشت‌هایش چاپ شده بود. در این دوران تیاتر و تماشاخانه و اپرا دیگر واژه‌هایی نامأنوس در زبان فارسی نبود. مظفرالدین شاه در این زمان حکمت سینما توگراف را نیز می‌دانست و در تماشاخانه دارالفنون، پیدا و ناپیدا نمایشنامه‌هایی روی صحنه می‌رفت و چندین نمایشنامه از زبانهای دیگر به فارسی ترجمه شده بود. با توجه به موارد ذکر شده، یادداشت‌های مظفرالدین شاه را در سفر به فرنگ مرور می‌کنیم.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۷۴	در ورشو	تیاتر
۷۴		پرده
۷۴	دیدنی بود	خیلی تماشاداشت
۷۶	در لهستان	تیاتر پارک لازنسکی
۷۶		سه پرده تماشا دادند
۸۲	منظور موضوع نمایشنامه است	اصل بازی حکایت رفتن سردار اسپانیول به پرتوغال بود
۸۲	بازیگران زن	آکتریستها
۸۸		حکایت تروامسگتر - سه تفنگدار
۸۸		لژ
۸۸		غرفه
۸۸		تماشاخانه
۹۲		تیاتر بامزه بود
۹۳		بازی
۹۳		کمدی
۹۶		بازیگر

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۹۷	آوانسن	در جلوی تیاتر
۱۰۰	در ایپینال پاریس	رئیس دسته زنان بازیگرخانه
۱۰۱	منظور داستان یا موضوع نمایشنامه است	حکایت
۱۱۷	در روسیه	تیاتر عمارت پطرهوف
۱۱۷	«محلی است مسطح که در یک سمت تماشاخانه ساخته و در آنجا بازی درمی‌آورند»	سن
۱۳۸	در پاریس	تماشاخانه شاتله
۱۳۸		پرده
۱۳۸		شبهه
۱۳۸		سحر و جادو
۱۳۹	منظور «تابلو و یوان» است	مجسمه‌ها که از سنگ مرمر تراشیده و نصب کرده بودند، به حرکت آمده، راه افتادند و آرام شدند و به لباسهای سفید و همان رنگ مجسمه و مقدار زیادی راه رفته به هیأت‌های دیگری ایستادند و باز مجسمه بی‌رو شدند
۱۵۴		تیاتر
۱۵۴	دستمزد	حق‌القدم
۱۷۶	در آلمان/نمایش چینی اجرا کردند	بازی چینی‌ها را درآوردند
۱۸۱	نام هنرمند	بوکاچی
۱۸۴		حرکات مضحک
۱۸۴	احتمالاً عنوان نمایش است	ژیمناستیک
۱۹۰		تقلید مست می‌کرد
۱۹۵	عنوان نمایش	بازی عقل و جهل
۱۹۵		اپرای وین
۲۲۵	احتمالاً عنوان نمایش است	قصه یوسف و زلیخا

## سفرنامهٔ ظهیرالدوله

سفرنامه ظهیرالدوله<sup>۱</sup> (همراه مظفرالدین شاه به فرنگستان). به کوشش دکتر محمد اسماعیل رضوانی، تهران، کتابخانه مستوفی، ۱۳۷۱.

ظهیرالدوله درویشی نامدار و دولتمندی به نام در دستگاه حکومتی قاجار بود. همو، دختر ناصرالدین شاه، فروغ الدوله را به عقد خود درآورده بود. ظهیرالدوله مرد هنرمندی بود، پیانو می‌زد و انجمن اخوت را تأسیس کرده بود. یکی از کارهای این انجمن اجرای تئاتر بود. نمایشنامه کابوس استبداد و پانگناهکاران را اثر او دانسته‌اند. ظهیرالدوله در سفر به فرنگ همراه مظفرالدین شاه بود، ولی او از راه رشت و انزلی به روسیه رفت و به مظفرالدین شاه و هیأت همراهش پیوست.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۸۸		تماشاخانه تفلیس
۸۸		لژ (اتاق مخصوص)
۸۸		تئاتر
۱۴۱	منظور تئاتر مدرسه دارالفنون است	تئاتر تهران
۱۴۲	منظور موضوع نمایش است	شرح بازی
۱۷۰	در پاریس	تماشاخانه الیم پیا
۱۴۱		پرده
۱۴۱		رقص
۱۷۰		باله

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۱۸۰	«که ده سال پیش در حین بازی آتش گرفته و چهارصد نفر سوخته بودند و تازه تعمیرش کرده‌اند.»	تیاتر اپراکمیک
۱۸۰		پری - پویان
۱۸۰	تماشاگر	تماشاکننده
۲۵۲		اپرای پاریس
۲۵۲		سطح تیاتر
۲۸۶	معرکه گیر	مشهدی غلامحسین اصفهانی
۲۸۶	معرکه گیر	درویش حسین مارگیر
۲۸۷		بازیش تقلید چینی‌ها بود
۲۸۷		بازی
۳۰۹		تیاتر اوپرای وین
۳۰۹	«آن تیاتری را می‌گویند که از اول نمایش بازی تا آخر، بدون انفصال ساز و موزیک بزندان و بازی که می‌آید، هیچ‌گفتگو و آواز نباشد فقط نمایش و حرکاتی باشد و تمام حرکات با ضرب موزیک جور باشد»	اپرا
۳۱۱	عنوان نمایش	بازی نور و ظلمت یا عقل و یا جهل تربیت و وحشیگری
۳۱۲	نام شخصیت نمایش	ولتا
۳۱۹		حالت و رسمیت فراغت و پادشاهان مصر را نشان دادند
۳۴۲	در بوداپست	تیاتر شمشویی

## دومین سفرنامه مظفرالدین شاه به فرنگ

دومین سفرنامه مظفرالدین شاه به فرنگ<sup>۱</sup>. به تحریر: فخرالملک، عکسها: میرزا ابراهیم خان عکاسباشی. تهران، کاوش، ۱۳۶۲، ۲۷ + ۱۷۳ ص.

سه سال بعد از اولین سفر به فرنگ، مظفرالدین شاه بار دیگر عزمش را برای سفر به اروپا جزم کرد. این بار از راه رشت و انزلی به روسیه رفت. اتابک اعظم امین السلطان برنامه‌ریز سفر بود و در پناه وامی که از روسیه گرفته بود، شاه را به گردش برد. این هیأت از روسیه به اتریش، ایتالیا، آلمان، انگلیس و فرانسه رفتند. دیدار از نمایشگاهها و آثار تاریخی - موزه و تئاتر در برنامه این سفر بود.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۴۸		آمنی تاتر قصیرهای رم
۵۷	در آلمان	تماشاخانه
۵۷		پرده
۶۸		کمدی
۶۹	در کارلسباد	تأثر وارینه
۷۰		بازی عروسک
۷۰		بازیگرها
۷۰		بازی
۷۳		آکت
۷۴	تئاتر عروسکی / تماشاخانه عروسکی	[رفتم] به تأثر آنجا که عروسک میخواند
۷۷		تماشاخانه ادفتون
۷۷		آکتریس
۷۷	کارگردان	دیرکتر

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۹۶	دکور	دورنما
۱۰۴	پرده	اکت
۱۰۶		لال بازی
۱۰۵	منظور موضوع نمایشنامه است که عاشقانه بود	اوضاع عشق بازی بود
۱۱۶	در لندن	تاتر امپایر
۱۱۶		باله
۱۲۵	احتمالاً عنوان نمایش	بازی شیطان
۱۲۵	در پاریس	گراندا اپرا
۱۲۶		تاتر کمدهی پاریس
۱۲۶	منظور موضوع نمایش است	حکایت رمن های قدیم
۱۲۶		اشفیا خوانها
۱۳۱	تماشاخانه سارابرنارد - نام بازیگر معروف قرن ۱۹ فرانسه	تاتر سراپرنار - پاریس

### سفرنامه مکه

ژویشگاه مطالعات فرهنگی  
رتال جامع علوم انسانی

سفرنامه مکه<sup>۱</sup>. مهدی قلی خان هدایت (مخبر السلطنه)؛ به کوشش سیدمحمد دبیر سیاقی، تهران، تیرازه، ۱۳۶۸، ۲۱ + ۳۳۷ ص.

وقتی میرزا علی اصغر خان اتابک، صدراعظم، مجبور به استعفا شد (۲۲ جمادی الاخر ۱۳۲۱) تصمیم گرفت از مسیری متفاوت، به زیارت خانه خدا برود. مظفرالدین شاه این اجازه را به او داد. او برای این سفر، گروهی را برگزید و مهدی قلی خان هدایت، جزء افراد این هیأت بود.



مهدیقلی خان از خاندان معروف هدایت و از بستگان رضا قلی خان هدایت بود و از فرهیختگان تاریخ و فرهنگ ایران و دارای مناصب و آثار مختلف. بدو شک سفرنامه مهدیقلی خان، نسبت به سایر سفرنامه‌ها، به لحاظ آشنایی کامل او به زبان فرانسه و تاریخ و فرهنگ ایران و آشنایی نسبی به تاریخ جهان، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. مسیر رفت این هیأت از رشت و انزلی به مسکو، سبیری، دشت قبیچاق... منچوری، شینگ یانگ، پرت آرتور، چیقو، بندر تین سین، پکن، ناکاساکی، کیوتو، هونولولو، سان فرانسیسکو، پاریس، ایتالیا، اسکندریه، جدّه، دمشق و مکه بود. و راه بازگشت از پرت سعید به آتن و استانبول. این هیأت در «چیقو» مترجمی را به استخدام خود درمی‌آورند.

واژه - ترکیب	توضیح	صفحه
طائر	در ایرکوتسک	۳۳
قضیه زن سرهنگ	احتمالاً "عنوان نمایش	۱۶
قضیه خان فیوج	احتمالاً "عنوان نمایش است " چون قضیه را که اصلاً " به آلمانی نوشته‌اند، دیده بودم، می‌دانستم"	۲۳
فضای تماشاخانه [چینی]	"فضای تماشاخانه مربعی است مستطیل. در یک کلمه، محل نمایش است. به اصطلاح صحنه. سه طرف دیگر، ایوان. زیر و که حکم لوژ دارند. در متن هم صندلی‌هاست. در صحنه ... جمعی می‌آمدند و می‌رفتند. چیزی هم می‌گفتند و می‌خواندند. سازی هم در کار بود.	۴۳
محل نمایش		۴۳
صحنه		۴۳
ایوان	جایگاه تماشاگران	۴۳
لوژ		۴۳
تماشاچی		۴۴

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۲۴	"چیزی که توجه ما را جلب کرد، تغییر دم به دم لباس بود که هم حضوراً هم غیاباً به عمل می آمد."	تغییر دم به دم لباسها
۸۵	تماشاخانه	نمایشگاه
۸۵	تماشاخانه زمستانی	نمایشگاه زمستانی
۸۵	تماشاخانه تابستانی	نمایشگاه تابستانی
۱۰۸		میهمان صاحب خانه کش
۱۳۲	بازیگران چینی از سال ۷۱۴ در مدرسه‌ای که در باغ گلابی بود، تعلیم می دیدند و آنها را اصحاب باغ گلابی می گفتند. این اصطلاح تا آن زمان در چین معمول بود	اصحاب باغ گلابی
۲۱۴	«نظم و نثر در جد و هزل دادند. حکایات تاریخی و اخلاقی از دیرگاه به طرز نمایش نوشته، در طیاطرها نمایش داده می شود. در طیاطر هم ژاپنی روی زمین می نشیند، عرضه تماشاخانه، به حوضه های مربع به قطع قالبیچه که هر یک لژی محسوب می شود.»	طیاطر ژاپنی

## خاطرات ظل السلطان

سفرنامه فرنگستان<sup>۱</sup>. نویسنده: مسعود میرزا ظل السلطان. به اهتمام و تصحیح حسین خدیو جم، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸، ج ۳، ۲۳۶ ص.

سلطان مسعود میرزا، ملقب به ظل السلطان، فرزند دوم ناصرالدین شاه بود. او دارای مناصب مختلف، از جمله سالها حاکم اصفهان بود. از وی کتابی به نام

تاریخ سرگذشت مسعودی یا خاطرات ظل السلطان به جای مانده است. بخش پایانی این کتاب اختصاص به سفر فرنگستان او دارد.

ظل السلطان در پنجاه و هفتمین سال زندگی‌اش، در سال ۱۳۲۳ ق با اجازه برادرش مظفرالدین شاه از راه رشت و انزلی به روسیه، لهستان، آلمان و فرانسه رفت. بهرام میرزا و اکبر میرزا (دو فرزندش) نیز همراه وی در این سفر بودند. بهرام میرزا به زبانهای فرانسه و انگلیسی تسلط داشت.

با توجه به تاریخ سفر ظل السلطان، گزارش او از نمایش و فرنگ، یکی از خواندنی‌ترین متون در این مجموعه است.

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۹۶	تماشاخانه	تماشاگرخانه
۹۶	تماشاخانه	بازیگرخانه
۹۶		پرده
۹۶	"پرده‌ای بود... بعضی چیزها مجسم می‌کردند که هرگز شمامه و دمامه [و آن] افسانه‌ها که در کتب است، از عهده یکی از این پرده‌ها بر نمی‌آمدند."	شمامه و دمامه
۹۷		مهم‌ترنسیم که می‌گویند هفتاد و دو صورت می‌شد
۹۹		سطح تماشاخانه
۱۰۰		بازی
۱۰۰	نام هنرمند	گرو
۱۰۰		رئیس تماشاخانه
۱۰۰		اجیر
۱۰۴	"رقص و خوانندگی و حرکات با دست و پا [است]"	اپرا
۱۰۴		جادوگری

صفحه	توضیح	واژه - ترکیب
۱۰۸	در وین	گراند اپرا
۱۰۸		سیمرخ جادو
۱۰۸		تماشاچیان
۱۲۵	در پاریس	تماشاخانه المپیداد
۱۴۴		تماشاخانه سیگال
۱۴۷	در پاریس	تماشاخانه اسکالا
۱۴۷	احتمالاً کارگردان	فرمانده
۱۵۶		پرده
۱۵۶		پشت پرده
۱۶۱	در پاریس	تماشاخانه کاری لو
۱۶۱		بازی خنک
۱۶۴		دکلمه
۱۷۵	عنوان نمایش	شبیبه سبیریا
۱۸۱	در پاریس	تماشاخانه پاله دولارته
۱۹۲	در پاریس	تماشاخانه الحمراء
۱۹۲	در پاریس	تماشاخانه شاتله

و کلام آخر...

این واژه‌نامه، جدا از کتاب خطای‌نامه، حاصل گزارش نویسی ۱۱۳ ساله سیاحان ایرانی دوره قاجاریان است - میرزا ابوطالب خان اوف در سال ۱۲۱۳ به فرنگ رفت و ظل‌السلطان در سال ۱۳۲۳ ق.

به یقین برخی از سفرنامه‌ها به دو دلیل در این نوشتار نیامده است.

الف: چاپ نشدن نسخه‌های خطی سفرنامه‌نویسان.

ب: دست نیافتن به دیگر سفرنامه‌های چاپی.

در نگاهی گذرا به آنچه آمد، باید گفت اغلب سیاحان ایرانی، زبان خارجی نمی‌دانستند. برخی از آنان به یک یا دو زبان انگلیسی، فرانسه و یا روسی آشنایی داشتند، برخی دیگر مثل ناصرالدین شاه با آشنایی نسبی به یک زبان و نیز معین‌السلطنه و ظل‌السلطان، مترجم به همراه داشتند. و اغلب سیاحان ایرانی، واژه‌های نمایش را از زبان فرانسه وارد زبان فارسی کرده‌اند. و برخی دیگر در برابر واژه‌های خارجی، معادل‌های فارسی گذارده‌اند.

بدون شک تئاتر امروز ما - جدا از نمایش‌های سنتی به ویژه تعزیه - ریشه در غرب دارد. و برخی از واژه‌های نمایشی از همین متون به زبان فارسی راه پیدا کرده و جاخوش کرده است. و امروزه با همان واژه‌ها عناصر نمایشی را می‌شناسیم. شاید به جرأت بتوان گفت که از سال ۱۲۱۳ ق تا به امروز هنوز یک متن تحقیقی جامع درباره این "واژه‌ها" صورت نگرفته است. باید اذعان داشت که تدوین اصطلاحنامه نمایشی و نیز واژه‌های کاربردی نمایش و انتخاب واژه‌های فارسی در برابر واژه‌های خارجی در صورت لزوم، کار یک زبان‌شناس و در نهایت فرهنگستان زبان است. امید است این متن بتواند به این عزیزان و دیگر پژوهشگران کمکی کند.



پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی  
پرتال جامع علوم انسانی